

УДК 902/904

ЮВЕЛИРНЫЯ ЎПРЫГАЖЭННІ СТАРАЖЫТНАГА ПОЛАЦКА (X – XVII СТАГОДДЗІ)

І.У. МАГАЛІНСКІ

(Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік)

Прадстаўлены вынікі даследавання ювелірных упрыгажэнняў X – XVII стагоддзяў з тэрыторыі Полацка. Аўтар адносіць прадметы да дзвюх храналагічных груп: канец X – XIII/XIV стагоддзі; XIV – XVII стагоддзі, у межах якіх вылучае ўпрыгажэнні, што былі зроблены пад уплывам інішаэтных тэхналагічных традыцый, імпортныя рэчы, а таксама прадметы мясцовай вытворчасці.

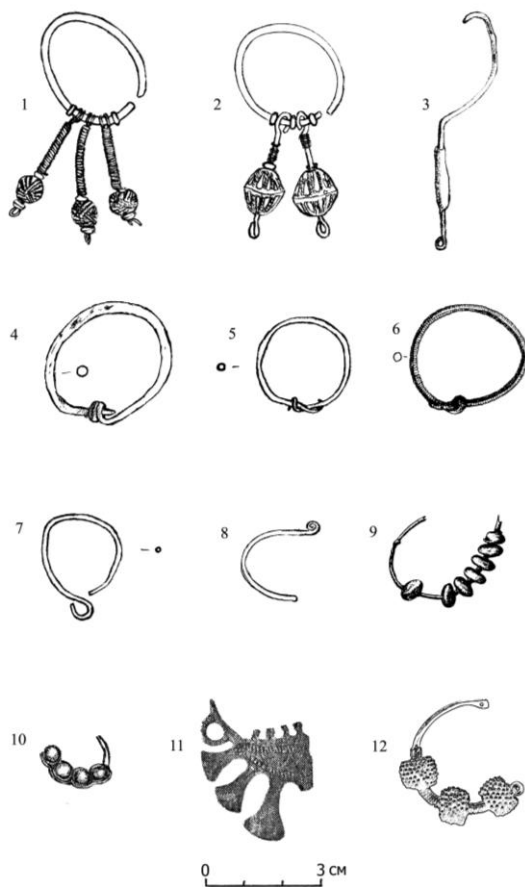
Ювелірнае ўпрыгажэнне – гэта выраб з каштоўных і некаторых іншых каляровых металаў, часта ў спалучэнні з каштоўнымі камянямі, шклом, бурштынам і інш., які мацуецца да адзення ці апранаецца непасрэдна на цела чалавека і служыць галоўным чынам для задавальнення яго эстэтычных патрэб. Акрамя эстэтычнай функцыі пэўныя віды ювелірных упрыгажэнняў неслі сімвалічную і апатрапейную нагрузку, а таксама адыгрывалі функцыянальную ролю [1]. У дадзенай рабоце выкарыстоўваецца традыцыйны для гістарыяграфіі падзел ювелірных упрыгажэнняў на некалькі груп: 1) галаўныя ўпрыгажэнні; 2) нагрудныя ўпрыгажэнні; 3) упрыгажэнні рук; 4) розныя дэталі адзення.

Асноўная частка

Да групы **галаўных упрыгажэнняў** адносяцца скроневыя колцы, завушніцы і дэталі расны.

Скроневыя колца – гэта ўпрыгажэнні жаночага галаўнога ўбору, якія мацаваліся каля скроняў. Яны падвешваліся на стужках ці рамянях, у некаторых выпадках прасоўваліся праз стужкі і рамяні, часта ўмацоўваліся непасрэдна ў валасах, а зрэдку выкарыстоўваліся як завушніцы [2 – 4]. Дадзены від ювелірных

упрыгажэнняў з’яўляецца важнай этнавызначальнай прыкметай, на што звярталі ўвагу многія археолагі (А.А. Спіцын, А.У. Арцыхоўскі, В.П. Левашова і інш.) [5; 6, с. 44 – 45; 7, с. 7]. На тэрыторыі Полацка скроневыя колцы – дастаткова рэдкія знаходкі [8, с. 34]. Паводле марфалагічных адметнасцей яны падзяляюцца на некалькі тыпаў і падтыпаў (мал. 1). Найбольшай колькасцю ў калекцыі прадстаўлены дратавыя скроневыя колцы (10 экз.), якія падзяляюцца на пярэсцёнкападобныя (9 экз.) і бранзалетападобныя (1 экз.) (гл. мал. 1: 4 – 8). Вырабы датаваныя канцом X – першай паловай XIII стагоддзя. Пры гэтым да найбольш старажытных артэфактаў адносяцца завязанаканечныя скроневыя колцы, якія датуюцца канцом X – пачаткам XI стагоддзя (гл. мал. 1: 4 – 6). Акрамя дратавых вырабаў, на тэрыторыі Полацка сустрэты трохпацеркавае, шматпацеркавае, ілжэпацеркавае і сямілопаснае скроневыя колцы. Цікавасць выклікае залатое трохпацеркавае скроневыя колца XII стагоддзя (мал. 1: 12). Падабныя вырабы ў літаратуры часта называюцца колцамі (ці “завушніцамі”) “кіеўскага” тыпу, што абумоўлена высокай частатой іх выяўлення ў кіеўскіх скарбах [6, с. 45]. Аднак апошнія даследаванні паказалі, што падобныя высокамастацкія ўпрыгажэнні не з’яўляюцца этнавызначальнай прыкметай палян, а адлюстроўваюць агульны ўзровень гарадскога рамяства [9, с. 65]. Трехпацеркавыя колцы атрымалі шырокае распаўсюджванне на тэрыторыі Цэнтральнай і Усходняй Еўропы з канца X – пачатку XI стагоддзя [10, с. 233]. Шматпацеркавыя скроневыя колцы з’яўляюцца этнавызначальнымі ўпрыгажэннямі племені водзь [11, с. 35; 12] (гл. мал. 1: 9). У Ноўгарадзе такія вырабы сустракаюцца ў сляях канца XIII – XIV стагоддзі [13, с. 14]. Найбольшая колькасць шматпацеркавых скроневых колцаў зафіксавана на Ъжорскім плато – 108 экзэм-

Мал. 1

пляраў. Пік іх папулярнасці прыпадае на XIII стагоддзе, аднак з’явіліся яны ўжо ў XII стагоддзі, а бытаваць працягвалі і ў XIV стагоддзі [14]. Два фрагменты сямілопасцевых скроневых колцаў былі выяўле-

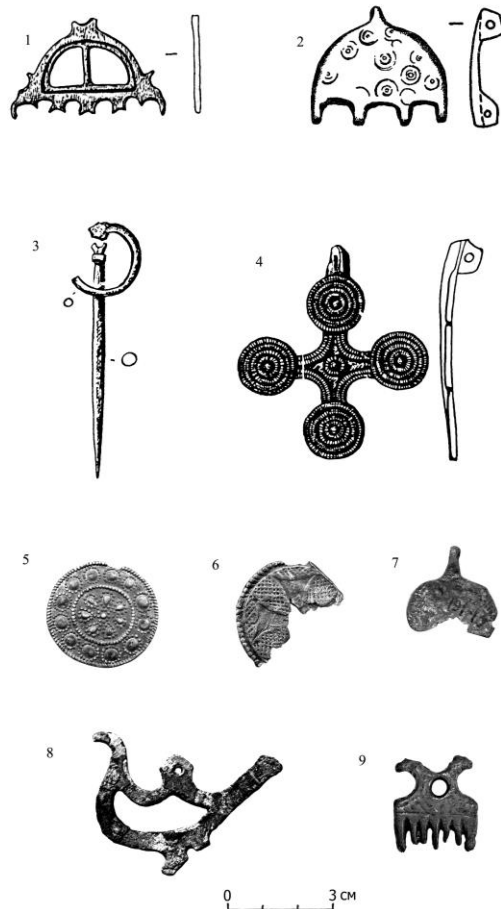
ны ў матэрыялах археалагічных даследаванняў на Верхнім замку ў слоі 30-х гадоў XX стагоддзя [15, с. 66] (гл. мал. 1: 11). Такія скроневыя колцы характэрны для матэрыяльнай культуры племені вяцічаў. Аналагічныя прадметы датуюцца XII – XIII стагоддзямі [16].

Завушніцы. Пачынаючы з XIII стагоддзя на змену скроневым колцам прыйшлі завушніцы ў выглядзе пыталніка, а таксама кольцападобныя завушніцы [17, с. 18]. Полацкія ўпрыгажэнні прадстаўлены двума тыпамі (гл. мал. 1: 1 – 3). Завушніцы ў выглядзе пыталніка (3 экз.) уяўляюць сабою выгнуты металічны стрыжаў (дыяметр 0,1 см), на канцы якога замацавана пацерка (гл. мал. 1: 3). Падобныя вырабы знаходзяць у культурным слоі гарадоў Паўночна-Заходняй Русі пачынаючы з XIV стагоддзя [18]. У Ноўгарадзе завушніцы ў выглядзе пыталніка сустракаюцца ў напластаваннях XIV – XV стагоддзяў [13, с. 16]. У Пскове падобныя вырабы былі распаўсюджаны з XIV па XVIII стагоддзе [18]. У Літве яны датуюцца XIV – XVI стагоддзямі [19, с. 62 – 63]. Полацкія завушніцы датаваныя XVII – XVIII стагоддзямі. Аснову кольцападобных завушніц (3 экз.) складае невялікае металічнае незамкнутае колца (дыяметр 0,1 – 0,2 см), да якога падвешана некалькі прывесак (гл. мал. 1: 1 – 2). На тэрыторыі Літвы і Украіны такія прадметы сустракаюцца ў пахаваннях XIV – XVII стагодзяў [19, с. 58 – 60]. На Беларусі кольцападобныя завушніцы знойдзены ў Гродна, на могільніку каля в. Бірулі і інш. [20; 21]. Полацкія знаходкі датуюцца ў межах XV – XVII стагоддзяў.

Расна. На тэрыторыі Верхняга замка ў слоі 30-х гадоў XIII стагоддзя была выяўлена невялікая крутарогая лунніца, упрыгожаная выемкавай эмаллю сіняга колеру [15, с. 71]. На думку Н.І. Наркевіч, дадзены артэфакт можна атаясамліваць з часткай расны [2]. Падобныя ўпрыгажэнні вядомыя ў старажытнасцях Ноўгарада і датуюцца XII – XIII стагоддзямі [13, с. 17].

Да **нагрудных упрыгажэнняў** адносяцца падвескі, шпількі, ланцугатрымальнікі і фібулы.

Падвескі з’яўляліся неад’емнай часткай жаночага металічнага ўбору. Большая частка падвесак не проста служыла ў якасці ўпрыгажэння, але адыгрывала важную сімвалічную ролю [22, с. 153]. Круглыя манетападобныя падвескі з’яўляюцца найбольш распаўсюджаным тыпам нагрудных упрыгажэнняў. На тэрыторыі Полацка выяўлена восем такіх падвесак (мал. 2: 5 – 7). Паводле класіфікацыі Л.У. Пакроўскай,

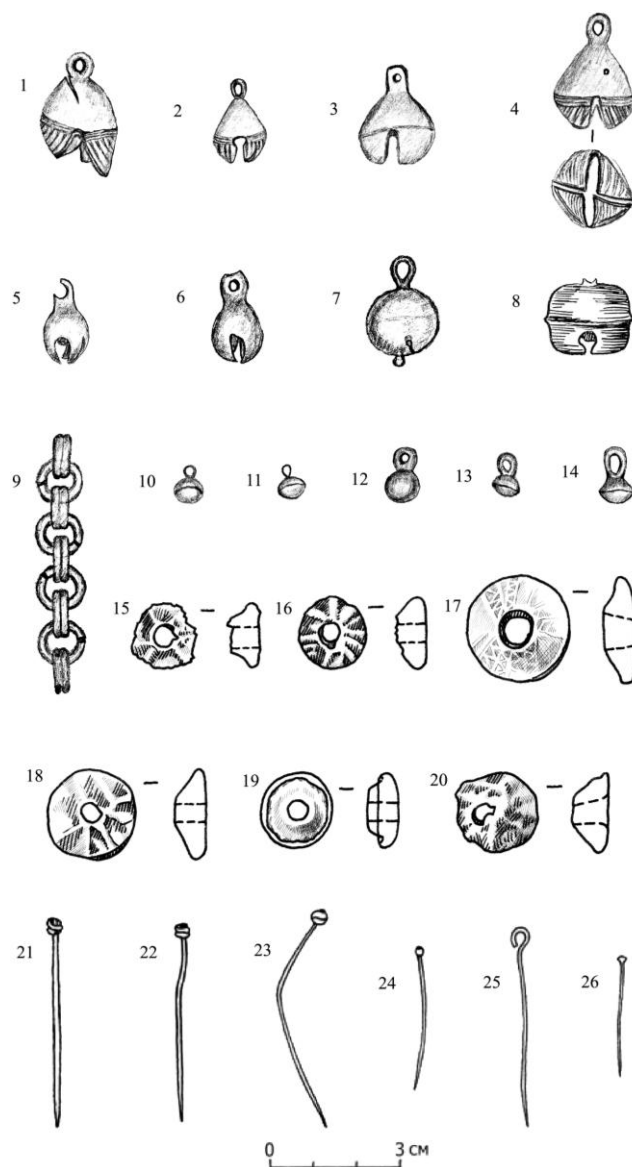
Мал. 2

усе полацкія знаходкі адносяцца да некалькіх падтыпаў: 1) з розным арнастам (5 экз.); 2) з выявай працвіўшага крыжа (1 экз.); 3) з выявай птушкі (1 экз.); 4) з выявай галавы быка (1 экз.) [23]. Усе прадметы датуюцца ў межах XII – XIII стагоддзяў. Вылучаюцца вырабы, упрыгожаныя раслінна-геаметрычным псеўдазорным арнастам з сальярнай сімвалікай (40 – 50-я гады XIII ст.) [15, с. 69]. Цікавае выклікае фрагмент падвескі з выявай роўнаканцовага крыжа з пашыранымі перакладзінамі [15, мал. 33: 5] (гл. мал. 2: 6). Аналагічны выраб быў знойдзены ў ювелірнай майстэрні ў Старой Разані, якая датуецца канцом XII – пачаткам XIII стагоддзя [24, с. 185]. Акрамя Полацка, на тэрыторыі Беларусі падвеска з роўнаканцовым крыжам выяўлена ў Друцку [25, мал. 37: 17]. У слоі 40 – 50-х гадоў XIII стагоддзя знойдзена падвеска з выявай працвіўшага крыжа [15, мал. 34: 15]. Гэты арнаментальны матыў атрымаў папулярнасць у XII – XIII стагоддзях [9, с. 67]. На думку даследчыкаў, выкарыстанне дадзенага арнаменту з’яўляецца вынікам капіравання майстрамі дэкору медальёнаў дарагіх княжацкіх брам [26, табл. VII: 7]. Пінчук Н.С. лічыць, што ўзор на дадзеных падвесках мае раслінны арнамент, не звязаны з хрысціянскай сімвалікай [27]. Тыпалагічна блізкая падвеска паходзіць з Віцебска і датуецца XII стагоддзем [28, с. 76 – 77]. Упрыгажэнне з выявай птушкі прадстаўлена бракам адліўкі, які быў знойдзены ў слоі 40 – 50-х гадоў XIII стагоддзя [15, с. 69]. Аналагічны выраб выяўлены ў Віцебску ў слоі першай паловы XII стагоддзя [28, с. 76]. Дадзеная іканаграфічная схема, як адзначае К.А. Лавыш, уласціва для візантыйскага мастацтва [29]. У слоі XII стагоддзя выяўлена падвеска з выявай галавы быка [15, с. 69, мал. 34: 21]. Такія вырабы канцэнтруюцца ў арэале радзімічаў, але сустракаюцца таксама ў Цэнтральнай Беларусі, у нізоўях Заходняй Дзвіны, на Смаленшчыне, у Пскоўскай і Наўгародскай землях. Падвескі

датаваныя XI – XII стагоддзямі і маюць фіна-ўгорскае ці балцкае паходжанне [30; 31]. Існуе некалькі інтэрпрэтацый семантыкі выяў на такіх падвесках. На думку Э.М. Зайкоўскага, гэтыя вырабы з’яўляліся

атрибутам язычніцкіх жрацоў і звязаныя з уяўленнямі пра замагільнае жыццё, а таксама адлюстроўваюць іерархічную будову гадовага календара [32]. Іншыя даследчыкі выказваюць асцярожную думку аб сувязі дадзеных падвесак са старажытнымі татэмнымі культамі [22, с. 156 – 157].

Вялікае значэнне мае даследаванне язычніцкіх амулетаў у выглядзе стылізаваных выяў жывёл ці мініяцюрных прадметаў быту і зброі (18 экз.) (гл. мал. 2: 8 – 9). Выкарыстанне гэтай групы прадметаў варта разглядаць у якасці сведчанняў моцных язычніцкіх традыцый у асяроддзі мясцовага насельніцтва. Характэрнай асаблівасцю матэрыяльнай культуры лясной паласы Усходняй Еўропы з’яўляецца наяўнасць

Мал. 3

выяў розных жывёл і птушак, выкананых з металу [33, с. 88]. На тэрыторыі Полацка знойдзены плоскія праразныя падвескі-конікі (2 экз.), якія можна датаваць у межах XI – XIII стагоддзяў, а таксама падвеска-качка X – XII стагоддзяў. Амулеты ў выглядзе мініяцюрных прадметаў быту і зброі (15 экз.) адлюстроўвалі вельмі архаічны пласт народных уяўленняў, выконвалі апатрапейную і сімвалічную функцыі, з’яўляліся важным элементам ювелірнага ўбору [34]. Сярод прадметаў дадзенай катэгорыі ў полацкім матэрыяле сустрэты падвескі ў выглядзе лыжачак, грэбня і сякерак, якія датуюцца ў межах XI – XII стагоддзяў.

Асобным тыпам падвесак з’яўляюцца бразготкі – пустацелыя металічныя шарыкі з кавалчак металу ўсярэдзіне. Бразготкі адрозніваюцца поліфункцыянальнасцю і маглі насіцца ў складзе караляў, паясных ці нагрудных падвесак, выкарыстоўваюцца ў якасці гузікаў, аздабы адзення, музычных інструментаў і інш. [35]. Бразготкі ў полацкай калекцыі прадстаўлены некалькімі падтыпамі (мал. 3: 1 – 8). Грушападобныя крыжапразныя званочкі шырока прадстаўлены ў полацкай калекцыі (17 экз.). Памеры цэлых экзэмпляраў (з вушкам) вагаюцца ад 1,1 × 2,1 см да 1,8 × 2,8 см. Ніжняя частка большасці званочкаў упрыгожана касымі насечкамі, абмежаванымі двума паралельнымі ўразнымі лініямі (гл. мал. 3: 1, 2, 4). Прадметы датаваныя XI – XII стагоддзямі. Званочкі дадзенага падтыпу найбольш актыўна выкарыстоўваліся ў XI стагоддзі, аднак ужываліся на працягу X – XII стагоддзяў [35; 36, с. 136]. На тэрыторыі Беларусі падобныя ўпрыгажэнні знойдзены на гарадзішчы Маскавічы, у Ваўкавыску, Віцебску. Прадметы датаваныя XI – XIV стагоддзямі [37; 38, с. 48; 28, с. 75]. Шарападобныя аднапразныя бразготкі ў полацкай калекцыі прадстаўлены 17 экзэмплярамі, большая частка якіх захавалася фрагментарна (гл. мал. 3: 7, 8). Артэфакты датуюцца XII – XII стагоддзямі.

Шпількі традыцыйна лічацца элементам касцюма заходнебальціцкіх плямён, аднак актыўна выкарыстоўваліся і заходнефінскімі плямёнамі (эсты, водзь) [39; 40]. На тэрыторыі Полацка знойдзены два фрагменты шпілек. Найбольшую цікавасць мае фрагмент крыжападобнай шпількі з так званымі “карамыслападобнымі лопасцямі” (гл. мал. 2: 4); яе галоўка плоская, упрыгожана рэльефнымі акружэннямі і выпуклай паўсферай у цэнтры [8, мал. 56: 6]. У Латвіі і Літве падобныя вырабы сустракаюцца пачынаючы з VII – VIII стагоддзяў [41]. У Ноўгарадзе тры такія шпількі знойдзены ў слоі XI стагоддзя, у Віцебску – у слоі XII стагоддзя [13, с. 73; 28, с. 78]. Полацкая знаходка датаваная XI стагоддзем [8, с. 34]. Дадзены артэфакт А.А. Башкоў лічыць крыжом-цельнікам і датуе яго XIII стагоддзем [42, с. 24]. Сапраўды, у археалагічным матэрыяле вядомы знаходкі крыжападобных шпілек, якія былі прыстасаваныя для выкарыстання ў якасці хрысціянскіх сімвалаў [43, с. 183]. Між тым полацкі артэфакт не мае слядоў прыстаса-

вання шпількі для іншых мэт. Яшчэ адзін фрагмент крыжападобнай шпількі з'яўляецца выпадковай знаходкай. Прадмет моцна фрагментаваны і ўяўляе сабой галоўку ажурнай крыжападобнай шпількі. Падобныя ўпрыгажэнні сустракаюцца ў матэрыяльнай культуры эстаў [44]. Аналагічныя шпількі знойдзены ў Ноўгарадзе, Наваградку і інш. Прадметы датаваныя XII стагоддзем [13, с. 73; 45, с. 11 – 12]. Гэтым часам трэба датаваць і полацкую знаходку. Акрамя крыжападобных шпілек на тэрыторыі Полацка знойдзена шпілька з кольцападобнай рухомай галоўкай (гл. мал. 2: 3). Прадмет паходзіць з матэрыялаў раскопак на Вялікім пасадзе ў 1987 – 1988 гадах. Падобныя шпількі на тэрыторыі Ноўгарада датуюцца XII – сярэдняй XIII стагоддзя [13, с. 75, 77]. Аналагічныя знаходкі вядомы ў Лукомлі і Віцебску, яны датаваныя XII – XIII стагоддзямі [46, с. 74; 28, с. 78 – 79]. Полацкая знаходка паходзіць са слою XII стагоддзя [8, с. 34]. Даследчыкі ювелірных упрыгажэнняў старажытнага Ноўгарада не выключаюць, што дадзены тып шпілек мог з'яўляцца прадукцыяй наўгародскіх ювеліраў [41; 13, с. 77].

Ланцугатрымальнікі – гэта ўпрыгажэнні, якія ў асноўным ужываліся ў касцюме балтаў і прыбалтыйскіх фінаў для мацавання ланцужкоў і падвесак. У Паўночна-Заходніх раёнах Наўгародскай зямлі дадзеныя вырабы маглі выкарыстоўвацца ў якасці самастойных упрыгажэнняў [40]. Падчас археалагічных раскопак на тэрыторыі Полацка знойдзены два арачных ланцугатрымальнікі. Адзін з іх паходзіць з матэрыялаў археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Вялікага пасада ў 2009 годзе і датуецца XI – XIII стагоддзямі (гл. мал. 2: 2). Прадмет упрыгожаны цыркульным арнамантам [47]. Падобныя ланцугатрымальнікі атрымалі распаўсюджванне ў балтаў і прыбалтыйскіх фінаў. Вядомыя такія вырабы і на тэрыторыі Наўгародскай зямлі [40; 48, табл. VII: 5]. Цікавасць выклікае фрагмент арачнага ажурнага ланцугатрымальніка, які знойдзены падчас археалагічных раскопак на Верхнім замку (гл. мал. 2: 1). Прадмет выяўлены ў перадамацерыковым слоі і датуецца XI – XII стагоддзямі [49, с. 9]. Дадзеная форма ланцугатрымальнікаў, як адзначае Я.А. Рабінін, была выпрацавана ў славянскім асяроддзі і выкарыстоўвалася ў якасці асновы для кампаноўкі амулетаў старажытнымі майстрамі [50].

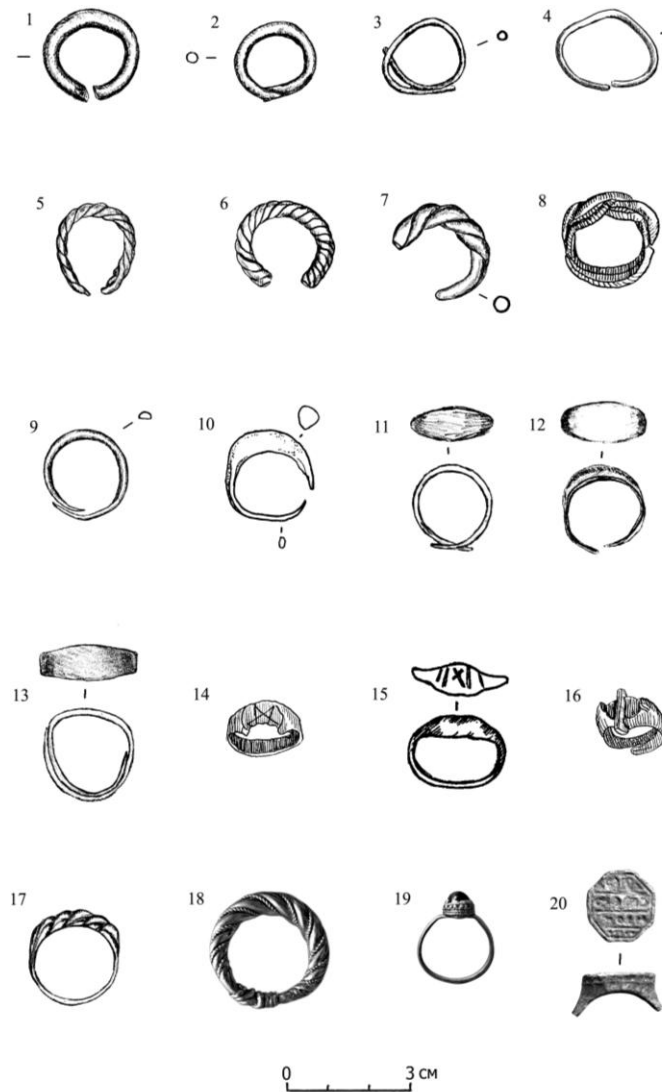
Фібулы – гэта ўпрыгажэнні, якія ўжываліся для зашпільвання адзення. Дадзеныя прыстасаванні выкарыстоўваліся як у мужчынскім, так і ў жаночым касцюме [51, с. 149]. Падковападобныя і кольцападобныя засцежкі-фібулы з'яўляліся ўпрыгажэннямі балтаў і фіна-уграў. У славянскіх помніках яны сустракаюцца там, дзе славянскае насельніцтва кантактавала з гэтымі народамі (паўночны захад і паўночны ўсход Русі) [51, с. 150; 52]. У полацкай калекцыі колькасна пераважаюць падковападобныя фібулы (26 экз.). Падковападобныя спіралеканечныя засцежкі прадстаўлены ўпрыгажэннямі з круглым (8 экз.), паўкруглым (2 экз.), трохвугольным (7 экз.) і фігурным (2 экз.) сячэннем дужкі [8, мал. 57: 4 – 8; 15, 18]. Асноўная колькасць такіх засцежак датаваная ў межах X – XIII стагоддзяў. Акрамя спіралеканечных фібул у полацкай калекцыі захоўваюцца засцежкі са шматграннымі галоўкамі, датаваныя X – XI стагоддзямі; з зааморфнымі галоўкамі X – XIII стагоддзямі; з галоўкамі ў выглядзе макавых каробчак – XI – XII стагоддзямі; фрагмент фібулы з дугой, патоўшчанай у сярэдняй частцы, які адносіцца да XI – XIII стагоддзяў.

Менш распаўсюджаным тыпам засцежак у параўнанні з падковападобнымі з'яўляюцца кольцападобныя фібулы. Яны рэдка сустракаюцца ў матэрыялах X – XI стагоддзяў, найбольшую папулярнасць атрымалі ў XII – XIV стагоддзях [51, с. 168]. На тэрыторыі Полацка знойдзены дзве фібулы гэтага тыпу. Адзін прадмет з'яўляецца выпадковай знаходкай. На тэрыторыі Прыбалтыкі такія фібулы датуюцца ў межах XIII – XIV стагоддзяў [53; 13, с. 91]. Найбольшую цікавасць выклікае кольцападобная фібула, якая была выяўлена падчас археалагічных даследаванняў у 1961 годзе на Верхнім замку. Прадмет датуецца 50 – 60 гадамі XIII стагоддзя. Частка засцежкі ўпрыгожана геаметрычным арнамантам, што складаецца з трохвугольнікаў, кропак і касых штрыхоў [15, с. 71, мал. 33: 12]. Аналагічныя знаходкі вядомыя ў Ноўгарадзе, Карэліі, Прыбалтыцы (датаваныя часам каля 1300 г.) [13, с. 89]. Характар апрацоўкі полацкай фібулы дазваляе казаць, што перад намі не гатовы выраб, а яго нарыхтоўка. Гэта пацвярджаецца яшчэ і тым фактам, што прадмет быў знойдзены падчас даследавання рэшткаў вытворчага ювелірнага комплексу (сядзіба 7М (№ 14 паводле палявой дакументацыі)) [54].

Група **ўпрыгажэнняў рук**, у склад якой уваходзяць пярсцёнкі і бранзалеты, з'яўляецца самай шматлікай сярод іншых полацкіх упрыгажэнняў.

Пярсцёнкі – упрыгажэнне, якое надзяваюць на пальцы рук. У старажытнасці пярсцёнкі насілі часцей жанчыны, іншы раз мужчыны і дзеці [55]. У аснову сістэматызацыі полацкіх пярсцёнкаў пакладзена тыпалагічная схема, распрацаваная Т.Г. Сарачавай і дапоўненая Л.П. Міхайлік на аснове знаходак з Кіева і дняпроўскага левабярэжжа [56; 57]. Пярсцёнкі, якія складаюцца з дужкі, прадстаўлены 55 экзэмплярамі. Сярод вырабаў дадзенага тыпу можна вылучыць пласцінчатыя шырокасярэдзінныя пярсцёнкі (7 экз.). Іх адметнасцю з'яўляецца пашыраная сярэдняя частка і звужаныя канцы. Асобныя пярсцёнкі ўпрыгожаны геаметрычным арнамантам у выглядзе трохвугольнікаў і кропак, астатнія прадметы – гладкія (мал. 4: 11 – 13). Мясцовая вытворчасць гэтых вырабаў пацвярджаецца знаходкай нарыхтоўкі пярсцёнка ў раскопе на Верхнім замку [15, мал. 34: 24]. Вырабы датаваныя ў межах XI – XIII стагоддзяў. Вузкапласцінчатыя пярсцёнкі (14 экз.) маюць аднолькавую шырыню на працягу ўсёй пласціны, якая не выходзіць за межы

0,3 – 0,7 см. Асноўная маса полацкіх артэфактаў дадзенага падтыпу датуюцца XI – XIII стагоддзямі. Адно ўпрыгажэнне знойдзена ў слоі XVII стагоддзя [47]. Простых дроватых пярсцёнкаў на тэрыторыі Полацка выяўлена 17 экзэмпляраў (гл. мал. 4: 1 – 4). Гэтыя ўпрыгажэнні атрымалі шырокае распаўсюджванне ў X – XII стагоддзях, аднак сустракаюцца таксама ў матэрыялах XIII стагоддзя [58, с. 264]. Падчас археалагічных даследаванняў простыя дроватые пярсцёнкі знойдзены на Верхнім замку (6 экз.), Вялікім

Мал. 4

XI – XIII стагоддзяў. Адзіны ілжэплецены пярсцёнак знойдзены падчас раскопак на Верхнім замку ў слоі 60-х гадоў XIII стагоддзя [15, с. 67]. Трэба адзначыць, што ў Полацку ў межах вытворчага ювельнага комплексу XIII стагоддзя была выяўлена створка адмысловай глінянай ліцейнай формы для адліўкі пярсцёнкаў з імітацыяй пляцення ў сярэдняй частцы [62].

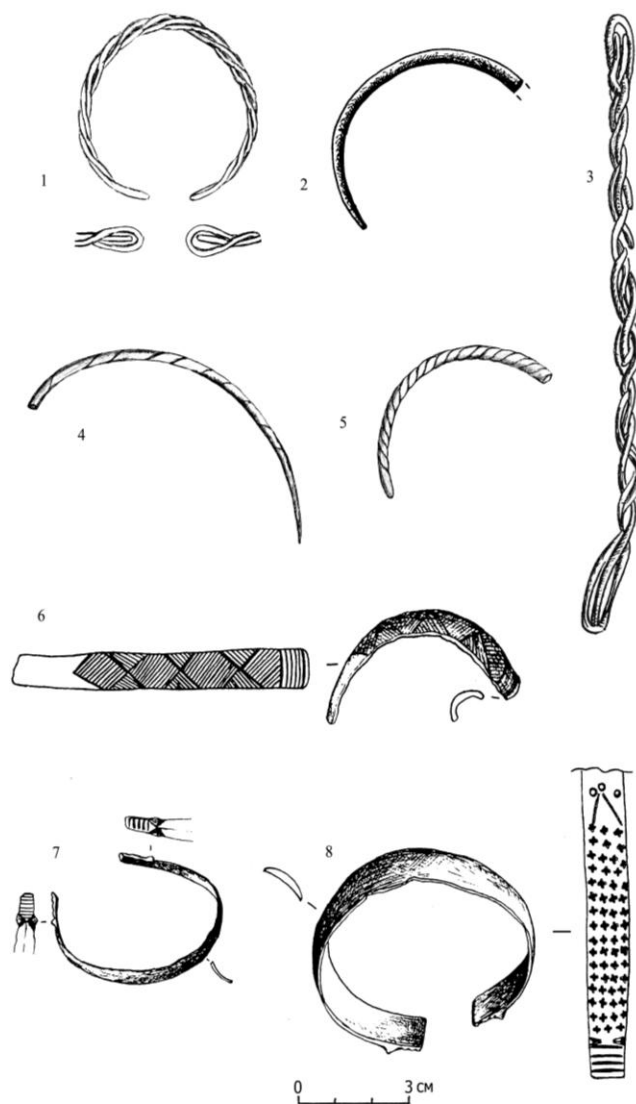
У асобны тып вылучаюцца пярсцёнкі са шчытком (24 экз.). Галоўны канструктыўны элемент пярсцёнкаў гэтага тыпу – шчыток (гл. мал. 4: 14, 15, 16, 20). Паводле яго формы і характару арнаментальнай вылучаюцца асобныя падтыпы і варыянты ўпрыгажэнняў. Дужка пярсцёнкаў з плоскім пласцінчатым ці плоскім аб'ёмным шчытком, які знаходзіцца ў адной плоскасці з дужкай (20 экз.), пласцінчатая (разамкнутая ці замкнутая). Форма шчыткоў у прадольным сячэнні розная: авальная, круглая, шматгранная. Частка шчыткоў неарнаментаваная, на астатніх арнаментальныя складаецца з геаметрычных і зааморфных выяў. На большай частцы полацкіх пярсцёнкаў гэтага падтыпу арнамент зацёрты і не чытаецца. Пярсцёнкі з авальным шчытком (13 экз.) датуюцца дастаткова шырока – у межах XII – XVIII стагоддзяў. Упрыгажэнні з круглым шчытком (4 экз.) паводле аналогій датуюцца ў межах другой паловы XII – пачатку XV стагоддзя [13, с. 132]. Пярсцёнкі са шматграннымі шчыткамі (шасці- і васьмігранныя) (4 экз.) можна датаваць XII – XIV стагоддзямі [13, с. 136; 63, мал. 65: 5, 6, 13; 64, табл. 7: 2, 3; 57]. Пярсцёнкі з

Упрыгажэнні датуюцца ў межах XI – XIII стагоддзяў [15, с. 66; 8, с. 34]. Пярсцёнкі прадстаўлены замкнутымі і незамкнутымі вырабамі. На Беларусі простыя дроватые пярсцёнкі знойдзены падчас раскопак у Віцебску, Ваўкавыску, Брэсце і інш., дзе датуюцца XI – XIII стагоддзямі [28, с. 80; 38, с. 48; 59, с. 264]. 3 Полацка паходзяць пяць вітых пярсцёнкаў, з іх 3 выпадковыя знаходкі (гл. мал. 4: 5 – 7, 18). Паводле колькасці дратаў вылучаюцца два варыянты ўпрыгажэнняў. Двухдроватые пярсцёнкі (3 экз.), датаваныя ў межах XI – XIII стагоддзяў [60, с. 58]. Вялікую цікавасць выклікае знаходка залатога двухдроватавага пярсцёнка з завязанымі канцамі, упрыгожанага сканнай перавісцю (гл. мал. 4: 18). Прадмет знойдзены В.А. Буліным падчас даследаванняў на тэрыторыі Верхняга замка (раскоп № 3 у паўднёва-ўсходнім вуглу Сафійскага сабора) ў 1978 годзе. Падобныя прадметы бытавалі з другой паловы XI стагоддзя да XIII стагоддзя, пры гэтым найбольш часта сустракаюцца ў Прыбалтыцы, Фінляндыі і Скандынавіі, аднак вядомыя ў старажытнасцях палян, драўлян, севяран і інш. [58, с. 263; 13, с. 125]. Полацкі пярсцёнак паходзіць з перадамацерыковага слою і датуюцца другой паловай XI стагоддзя [61, с. 7]. Трохдроватые пярсцёнкі (4 экз.) датуюцца XII – XIII стагоддзямі (гл. мал. 4: 5, 6). Ілжэвітыя ўпрыгажэнні знойдзены ў Полацку ў колькасці пяці экзэмпляраў, якія датаваныя XII – XV стагоддзямі. 3 тэрыторыі горада паходзяць пяць плеченых пярсцёнкаў, якія адносяцца да двух варыянтаў. Упрыгажэнні з плеченай сярэдняй часткай (3 экз.) бытавалі ў XII – XIV стагоддзях [13, с. 127] (гл. мал. 4: 8; 17). Суцэльнаплеченыя пярсцёнкі (2 экз.) датуюцца ў межах

пукатым аб'ёмным шчытком (4 экз.) адносяцца да асобнага падтыпу (гл. мал. 4: 16, 20). Тры прадметы датаваныя XIII стагоддзем. Яшчэ адзін фрагмент з'яўляецца выпадковай знаходкай і ўтрымлівае на шчытку трохрадковы надпіс (гл. мал. 4: 20). Выраб мае блізкія аналогіі ў Суздаль, дзе падобныя прадметы датуюцца XV стагоддзем [65]. Пярсцёнкі са ўстаўкамі (7 экз.) складаюцца з дужкі і аправы [57]. Форма аправы полацкіх пярсцёнкаў гэтага тыпу розная: квадратная, круглая, фігурная. Падчас археалагічных даследаванняў выяўлена тры пярсцёнкі, якія маюць круглую аправу і шклянныя ўстаўкі.

Два прадметы з раскопак Г.В. Штыхава на Верхнім замку датаваныя мяжой XII – XIII стагоддзяў [15, с. 67]. Залаты пярсцёнак (гл. мал. 4: 19), які быў знойдзены падчас археалагічных даследаванняў Г.М. Сагановіча на тэрыторыі Вялікага пасада, датаваны XII стагоддзем [66, с. 7]. Аналагічныя вырабы сустракаюцца ў Ноўгарадзе, Кіеве, на гарадзішчы Маскавічы. Прадметы датуюцца ў межах XII – XIV стагоддзяў [13, с. 139 – 141; 57; 60, с. 59].

Бранзалеты – упрыгажэнні для рук, пераважна кольцападобнай альбо блізкай да яе формы. Насілі іх на запяскі, а часам вышэй локця [67]. У гістарыяграфіі традыцыйна прынятая тыпалогія бранзалетаў, распрацаваная А.У. Арцыхоўскім і дапоўненая В.П. Левашовай і М.В. Сядовай [6, с. 8 – 9; 68, с. 207 – 247; 13, с. 93].

Мал. 5

Да асобнага тыпу належаць дротавыя бранзалеты (10 экз.). У дадзены тып залічваюцца ўпрыгажэнні, зробленыя з адрэзка тоўстага дроту (мал. 5: 2). Паводле сячэння дротавыя бранзалеты падзяляюцца на тры падтыпы: кругладротавыя (6 экз.), з трохвугольным сячэннем (3 экз.), чатырохгранныя (1 экз.). Прадметы датаваныя ў межах X – XIV стагоддзяў. Вітыя бранзалеты (6 экз.) зробленыя з нарыхтоўкі, якая была звіта з 2–3 дротаў (мал. 5: 1). Датуюцца полацкія вырабы XI – XIV стагоддзямі [68, с. 216 – 224; 13, с. 94, 96 – 97]; трохдротавыя петлеканечныя (2 экз.) бранзалеты – XIII стагоддзем [15, с. 67].

Адзін прадмет паходзіць з матэрыялаў раскопак пад кіраўніцтвам Г.В. Штыхава на Верхнім замку, а другі бранзалет быў знойдзены падчас археалагічнага нагляду А.А. Салаўёва за землянымі работамі на тэрыторыі паўночнай часткі Запалоцкага пасаду (раён вул. Ф. Міронавай) [69]. Яшчэ адзін фрагмент падобнага ўпрыгажэння паходзіць з прыватнай калекцыі і з'яўляецца выпадковай знаходкай.

Сярод вітых бранзалетаў дадзены падтып упрыгажэнняў найбольш распаўсюджаны. У матэрыялах Ноўгарада найбольш раннія вырабы, датаваныя XI стагоддзем, а самыя познія вядомы ў складзе Белеўскага скарбу і слях Ноўгарада XIV стагоддзя [13, с. 94, 96; 68, с. 222]. Акрамя таго, падобныя бранзалеты вядомыя на тэрыторыі Беларусі (гарадзішча Маскавічы) і Латвіі (Асоцкае гарадзішча) [60, с. 56; 70, с. 32]. Лічыцца, што дадзеныя ўпрыгажэнні найбольш характэрныя для тэрыторыі вяцічаў [6, с. 14 – 17].

Двухдротавыя абрубленаканечныя бранзалеты прадстаўлены адным прадметам, які паходзіць з полацкага скарбу залатых рэчаў другой паловы X стагоддзя. Вітыя абрубленаканечныя бранзалеты з'яўляюцца этнавызначальнай прыкметай наўгародскіх славян [68, с. 220].

У Ноўгарадзе вітыя двухдротавыя бранзалеты сустракаюцца ў матэрыялах XI – XIII стагоддзяў. Вядомы знаходкі падобных упрыгажэнняў разам з матэрыяламі X стагоддзя [13, с. 97]. На тэрыторыі Беларусі двухдротавыя абрубленаканечныя бранзалеты сустракаюцца ў курганных магілніках каля вёсак Чарневічы і Укля X – XII стагоддзяў [60, с. 16, 56]. Двухдротавыя сплюшчанаканечныя бранзалеты прадстаўлены знаходкай з раскопак М.В. Клімава на Запалоцкім пасадзе. Прадмет датаваны XI – XIII стагоддзямі [47]. Падобныя вырабы рэдка сустракаюцца на тэрыторыі Паўночна-Заходняй і Паўночна-Усходняй

Русі, дзе датуюцца XI – пачаткам XIII стагоддзя [68, с. 222]. Да тыпу ілжэвітых адносяцца бранзалеты, якія імітуюць віццё, хаця зроблены з выкарыстаннем іншай тэхнікі (гл. мал. 5: 4, 5). У Полацку знойдзены тры такія ўпрыгажэнні, якія захаваліся фрагментарна. Мяркуючы па наяўным фрагментам, два прадметы адносіліся да найбольш распаўсюджанага варыянта ілжэвітых бранзалетаў са звужанымі канцамі. Падобныя вырабы атрымалі найбольшае распаўсюджванне ў XI – XIV стагоддзях [13, с. 98]. На Беларусі такія ўпрыгажэнні знойдзены ў Брэсце ў сляях XII – XIV стагоддзяў, а таксама ў Віцебску і Ваўкавыску ў слоі XII стагоддзя [59, с. 263; 38, с. 47; 71]. Адзін полацкі бранзалет паходзіць са слою XI – XII стагоддзяў (прадмет знойдзены падчас раскопак на Запалоцкім пасадзе), другі выраб з’яўляецца выпадковай знаходкай [72]. Плеценыя бранзалеты рабіліся рознымі спосабамі з некалькіх дротаў (мал. 5: 3). На тэрыторыі Полацка знойдзены два ўпрыгажэнні гэтага тыпу. Тыпалагічна блізкія прадметы, але сплеченыя з сямі дротаў, сустракаюцца ў сляях XI – XV стагоддзяў у Ноўгарадзе. У Брэсце плечены бранзалет знойдзены ў напластаваннях XIII стагоддзя [13, с. 100; 59, с. 263]. Плечены з чатырох дротаў бранзалет паходзіць з полацкага скарбу залатых рэчаў і датуецца другой паловай X стагоддзя. Характар вырабу дазваляе меркаваць, што прадмет быў зроблены з вітой шыйнай грыўні. Падобныя знаходкі вядомыя ў Бранскай вобласці (Расія), датуюцца XI стагоддзем [68, с. 228].

Створкавыя бранзалеты (наручы) (4 экз.) складаюцца з дзвюх шырокіх створаў, якія злучаюцца паміж сабой пры дапамозе шарніра. Гэтыя вырабы з’явіліся ў XII стагоддзі ў якасці выключна гарадскога ўпрыгажэння і праіснавалі да XIV стагоддзя [13, с. 116]. На тэрыторыі Полацка знойдзена тры фрагменты створкавых бранзалетаў і адна нарыхтоўка. Падчас раскопак М.К. Каргера на Верхнім замку выяўлены два фрагменты шырокіх бранзалетаў-наручаў. Адзін прадмет упрыгожаны ціснёным арнамантам, другі адліты ў імітацыйнай ліцейнай форме, на што ўказвае раслінны арнамент, выкананы несапраўднай зерню. Датуюцца прадметы XIII стагоддзем [15, с. 67, 69]. Яшчэ адзін фрагмент створкавага бранзалета з’яўляецца выпадковай знаходкай, датаваць прадмет трэба, паводле вядомых аналогій, XII – XIV стагоддзямі. Падчас раскопак 1987 года на Вялікім пасадзе была адкрыта ювелірная майстэрня XII – XIII стагоддзяў [73]. Сярод матэрыялаў, атрыманых падчас яе вывучэння, была выяўлена нарыхтоўка ці брак вытворчасці створкавага бранзалета, што з’яўляецца пацвярджэннем мясцовага вырабу ўпрыгажэнняў дадзенага тыпу [8, мал. 54]. На тэрыторыі Беларусі створкавыя бранзалеты былі знойдзены ў Пінску, Гродне, Слоніме, Друцку, на гарадзішчы Вішчын у сляях XI – XIII стагоддзяў [74, с. 393, 395; 75, мал. 33].

Пласцінчатая бранзалеты (13 экз.) маюць у сячэнні форму моцна выцягнутага прамавугольніка. Паводле спосабу афармлення канцоў пласцінчатая бранзалеты падзяляюцца на некалькі падтыпаў: тупаканечныя (7 экз.), загнутаканечныя (3 экз.), вузкаяпласцінчатая з разамкнутымі канцамі (1 экз.), пукатаўвагнутыя бранзалеты (1 экз.), з пукатаўвагнутым валікам усярэдзіне (1 экз.) (гл. мал. 5: 6). Вырабы маюць датаваць у межах X – XIII стагоддзяў. У асобны тып залічваюцца вузкаямасіўныя бранзалеты (3 экз.), якія маюць у сячэнні форму сегмента, авала ці трохвугольніка. Усе полацкія бранзалеты гэтага тыпу літыя, некаторыя ўпрыгожаны адмысловым чаканым арнамантам. Два прадметы знойдзены ў сляях сярэдзіны XIII стагоддзя, яшчэ адзін прадмет датаваны канцом X – першай паловай XI стагоддзя [15, с. 67]. Аналагічныя артэфакты датуюцца ў межах XI – XIII стагоддзяў [13, с. 112].

У асобны тып неабходна вылучыць бранзалеты, канцы якіх маюць завяршэнне ў выглядзе стылізаваных выяў жывёл (6 экз.) (гл. мал. 5: 7 – 8). Паводле сячэння такія бранзалеты падзяляюцца на пласцінчатая і плоскавыпуклая. Пласцінчатая звярынагалоўныя бранзалеты з Полацка прадстаўлены адным гатовым вырабам, адным прадметам, незавершаным апрацоўкай, і трыма нарыхтоўкамі. Акрамя пласцінчатых звярынагалоўных бранзалетаў у полацкай калекцыі захоўваецца яшчэ чатыры ўпрыгажэнні, якія маюць у сячэнні форму сегмента (плоскавыпуклая). Канцы бранзалетаў упрыгожаны стылізаванымі выявамі жывёл, а паверхня прадметаў пакрытая чаканым арнамантам у выглядзе крыжыкаў, квадратаў і кружкоў. Звярынагалоўныя бранзалеты сустракаюцца ў матэрыялах X – XIII стагоддзяў. Дадзеныя ўпрыгажэнні найбольш характэрныя для балтаў. У X стагоддзі яны распаўсюдзіліся з Прыбалтыкі на тэрыторыі, заселеныя славянамі і фінамі [76]. На Беларусі звярынагалоўныя бранзалеты сустрэты ў Ваўкавыску ў слоі XIII стагоддзя, Віцебску – у слоі XII – XIII стагоддзяў, на курганным могільніку Дзмітраўшчына XI – XII стагоддзяў і інш. [38, с. 46; 28, с. 80; 77].

Да групы **розных дэталей адзення** адносім вырабы, якія не ўвайшлі ў папярэднія групы, але з’яўляюцца важнымі элементамі адзення старажытнага насельніцтва Полацка.

Шпількі “пус епі”. У калекцыі археалагічных матэрыялаў, выяўленых на тэрыторыі Полацка, значную частку складаюць шпількі “пус епі” (гл. мал. 3: 21 – 26). На сённяшні дзень у фондах НППГКМЗ захоўваецца 136 шпілек гэтага тыпу. Асновай класіфікацыі шпілек з’яўляецца форма галоўкі [78]. Паводле гэтай прыкметы вылучаюцца некалькі тыпаў шпілек: з галоўкай, утворанай накручваннем дроту (109 экз.); з суцэльнаметалічнымі галоўкамі (22 экз.); з галоўкай у выглядзе пыталніка (3 экз.); цвікападобныя (2 экз.). Асноўная колькасць шпілек “пус епі” канцэнтруецца ў раскопе 2005 года, дзе былі знойдзены рэшткі

вытворчага ювелірнага комплексу першай паловы XVII стагоддзя. Паходжанне дадзенай катэгорыі знаходак варта звязваць з Заходняй Еўропай, дзе яны з'явіліся ўжо ў XIII стагоддзі.

Гузікі. Усе гузікі падзяляюцца на некалькі тыпаў: 1) стрыжнёвыя (кастыльковыя) (2 экз.); 2) шарападобныя (18 экз.); 3) біканічныя (3 экз.); 4) канічныя (8 экз.) [79] (гл. мал. 3: 10 – 14). Кастыльковыя гузікі часцей за ўсё рабіліся з косці ці дрэва. Полацкія літыя металічныя засцежкі гэтага тыпу прадстаўлены дзвюма выпадковымі знаходкамі. Памеры прадметаў – $3,0 \times 0,5 \times 0,5$ і $3,3 \times 0,5 \times 0,5$ см адпаведна. Аналагічныя артэфекты выяўлены ў Белавозеры, а таксама ў Балгары, прадметы датаваныя XI – XIII стагоддзямі [80, с. 192]. Больш частымі знаходкамі з'яўляюцца шарападобныя гузікі. Усе полацкія артэфекты, за выключэннем трох знаходак, цэльналітыя, адлітыя ў двухбаковай раздымнай форме (на большасці экзэмпляраў захаваліся ліцейныя швы). Яшчэ тры прадметы спаяны з двух ціснёных частак, дртавае вушка прыпаянае асобна. Даўжыня шарападобных гузікаў 1,3 – 1,5 см, дыяметр вагаецца ад 0,6 да 0,9 см. Выяўленыя падчас археалагічных даследаванняў гузікі датаваныя XI – XIII стагоддзямі [15, с. 71; 74]. Аналагічныя знаходкі вядомы ў Ноўгарадзе, Ваўкавыску, на гарадзішчы Маскавічы. Прадметы датаваныя XI – XV стагоддзямі [13, с. 155; 38, мал. 13: 21; 60, мал. 31: 5]. Канічныя і біканічныя гузікі знаходзяць прамыя аналогіі ў матэрыялах Ноўгарада, Белавозера, Мінінскага археалагічнага комплексу, дзе датуюцца ў межах XI – XIII стагоддзяў [13, с. 155; 80, с. 192].

Грузікі. Значную частку (105 экз.) археалагічнай калекцыі вырабаў з каляровых металаў складаюць свінцовыя грузікі (гл. мал. 3: 15 – 20). Функцыянальнае прызначэнне падобных прадметаў да гэтага часу выклікае спрэчкі. Даследчыкі схіляюцца да вызначэння іх у якасці зашпількі верхняй футравай вопраткі ці праселак [13, с. 158]. Некаторыя навукоўцы называюць гэтыя вырабы “грузікамі-пломбамі”, якія маглі ўжывацца падчас безманетнага перыяду ў таварна-грашовым абарачэнні [81, с. 32]. Тыпалогія грузікаў распрацаваная М.В. Сядовай і дапоўненая Ю.М. Лесманам [13, с. 158; 82, с. 61 – 64]. Паводле формы вылучаюцца некалькі датуючых тыпаў такіх вырабаў: 1) канічныя (102 экз.); 2) дыскападобныя (2 экз.). Сярод вырабаў першага тыпу можна вылучыць: неарнаментаваныя грузікі (46 экз.); з арнаментом у выглядзе рэльефных зерняў (1 экз.); з рэльефнымі валікамі (50 экз.); з арнаментом, бліжэй да шматпляшчэткавай разеткі (5 экз.).

Асноўная частка полацкіх грузікаў з'яўляецца пад'ёмным матэрыялам. Толькі 11 артэфектаў паходзяць з матэрыялаў археалагічных даследаванняў: 1) Верхні замак (даследаванні М.К. Каргера і Г.В. Штыхава) – 4 экз. (датаваныя XIII ст.); 2) Вялікі пасад (даследаванні Д.У. Дука) – 11 экз. (прадметы можна датаваць XI – XIII стст.); 3) Запалоцкі пасад (даследаванні Д.У. Дука) – 7 экз. (датаваныя XI – XIII стст.) [15, мал. 18: 6; 83, с. 10; 84, с. 11]. У сістэме датуючых тыпаў наўгародскіх упрыгажэнняў Ю.М. Лесмана неарнаментаваныя канічныя грузікі датаваныя часам пасля 1006 года; вырабы з рэльефнымі валікамі – 989 – 1197 гадамі; з арнаментом у выглядзе рэльефных зерняў – 1006 – 1281 гадамі; з арнаментом, бліжэй да шматпляшчэткавай разеткі, – пасля 1281 года; дыскападобныя грузікі датуюцца часам пасля 1340 года [82, с. 62 – 64].

Ланцужкі. Металічныя ланцужкі ў полацкай калекцыі прадстаўлены невялікімі фрагментамі (ад 1 да 29 звёнаў), а таксама асобнымі звёнамі (гл. мал. 3: 9). Паводле формы і спосабу злучэння ўсе ланцужкі адносяцца да некалькіх тыпаў: 1) плеченыя (2 экз.); 2) колцавыя (21 экз.); 3) кастыльковыя (1 экз.). Плеченыя ланцужкі зроблены з цэльналітых звёнаў, якія сагнутыя надвое. Два такія вырабы паходзяць з матэрыялаў даследаванняў на Верхнім замку (раскопкі Г.В. Штыхава) і датуюцца мяжой XII – XIII стагоддзяў [15, с. 71]. Колцавыя ланцужкі састаўлены з невялікіх металічных колцаў акруглага ці пласцінчатага сячэння дыяметрам ад 0,5 да 1,6 см. У полацкай калекцыі найбольш поўна прадстаўлены ланцужкі з парнымі колцавымі незамкнутымі звёнамі; прадметы датаваныя XI – XIII стагоддзямі [15, с. 71; 71]. Ланцужкі, зробленыя з двайных колчатых звёнаў, атрымалі шырокае распаўсюджванне ва ўсіх народаў Балтыйскага рэгіёна [85, с. 71]. Кастыльковыя ланцужкі прадстаўлены толькі фрагментам аднаго звяна 8-падобнай формы з петлямі, якія ляжаць у перпендыкулярных плоскасцях. Прадмет паходзіць з прыватнай калекцыі і з'яўляецца выпадковай знаходкай. Аналагічныя артэфекты выкарыстоўваліся для мацавання прывесак да шумячых падвесак. Датаваць выраб трэба XI – XIII стагоддзямі [80, с. 178].

У выніку праведзенага тыпалагічна-храналагічнага аналізу ювелірных упрыгажэнняў з Полацка можна зрабіць наступныя **высновы**:

Усе ювелірныя вырабы можна аднесці да дзвюх вялікіх храналагічных груп:

- 1) канец X – XIII/XIV стагоддзяў;
- 2) XIV – XVII стагоддзі.

Для металічнага ўбору першай храналагічнай групы характэрным з'яўляецца выкарыстанне значнай колькасці дэкаратыўных элементаў. Ювелірны ўбор XIV – XVII стагоддзяў больш сціплы. Шматлікія дэкаратыўныя элементы папярэдняга перыяду змяняюцца простымі функцыянальнымі рэчамі. Галоўная дэкаратыўная нагрузка пераходзіць з металічных дэкаратыўных элементаў на само адзенне.

Пэўныя віды і тыпы ювелірных ўпрыгажэнняў з’яўляюцца адлюстраваннем гандлёва-эканамічных і культурны-этнічных сувязяў горада. Паводле культурнай і этнічнай прыналежнасці іх можна аднесці да чатырох груп:

- 1) усходнеславянскія рэчы;
- 2) балцкія і фіна-ўгорскія рэчы;
- 3) рэчы ўсходняга паходжання;
- 4) рэчы, для якіх немагчыма вызначыць этнічную прыналежнасць.

Да першай групы трэба адносіць артэфакты, якія традыцыйна лічацца ўсходнеславянскімі (прадметы хрысціянскага культу; лопасцевыя, трохпацеркавыя скроневыя колцы; трайныя вітыя з петлепадобнымі канцамі, абрубленаканечныя, тупаканечныя, вузкапласцінчатыя і загнутаканечныя бранзалеты; асобныя тыпы манетападобных падвесак, пярсцёнкаў і інш.).

Сярод старажытнасцей балцкага і фіна-ўгорскага паходжання можна назваць падковападобныя фібулы (спіралеканечныя, з галоўкай у выглядзе макавых каробчак, з зааморфнымі галоўкамі, са шматграннымі галоўкамі і інш.), шпількі (з крыжападобнай галоўкай), падвескі (падвеска-вутачка), колцападобныя завушніцы, асобныя тыпы звярынагаловых бранзалетаў і інш.

Да рэчаў усходняга паходжання трэба адносіць паясную гарнітуру, некаторыя фрагменты металічнага посуду (наверша рукаці металічнага збана ў выглядзе птушчкі), завушніцы ў выглядзе пыталніка і інш. Асобную групу рэчаў складаюць артэфакты, якія не могуць быць надзейна суаднесены з пэўным этнасам, што тлумачыцца іх распаўсюджваннем на вялікіх тэрыторыях (пярсцёнкападобныя скроневыя колцы, дратавыя бранзалеты і пярсцёнкі, пярсцёнкі са ўстаўкамі, асобныя тыпы падвесак-амулетаў і іншыя рэчы). Важную частку вырабаў складаюць артэфакты, якія былі зроблены мясцовымі рамеснікамі пад уплывам іншаэтнічных традыцый. Для першай храналагічнай групы характэрным з’яўляецца вытворчасць пласцінчатых звярынагаловых бранзалетаў, рэшткі якіх зафіксаваны падчас даследавання вытворчага ювелірнага комплексу XII – XIII стагоддзяў на тэрыторыі Вялікага пасада. Звярынагаловыя бранзалеты часцей за ўсё звязваюць з балцкім этнічным масівам. Да мясцовай вытворчасці трэба таксама аднесці трохвугольную ажурную накладку на драўляны посуд з выявай грыфона. Дадзены прадмет быў выкананы па візантыйскім узорах полацкім майстрам. Сярод прадметаў другой храналагічнай групы выразным прыкладам падобнай вытворчасці з’яўляюцца шпількі “пус епі”. Трэба адзначыць, што сярод гэтых прадметаў пэўныя віды і тыпы артэфактаў адносяцца да мясцовай вытворчасці. Гэта датычыцца манетападобных падвесак, некаторых крыжоў-цельнікаў, бранзалетаў, пярсцёнкаў і іншых артэфактаў сляды вытворчасці якіх зафіксаваны на тэрыторыі Полацка (ліцейныя формы, нарыхтоўкі).

ЛІТАРАТУРА

1. Магалінскі, І.У. Ювелірнае ўпрыгажэнне / І.У. Магалінскі // *Археалогія Беларусі: энцыклапедыя: у 2 т. Т. 2: Л – Я; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – С. 442.*
2. Наркевіч, Н.І. Скроневыя ўпрыгажэнні жанчын Беларусі X – XIV стст. / Н.І. Наркевіч // *БГЧ. – 2010. – № 12. – С. 26 – 33.*
3. Агапова, А.С. О способах ношения височных колец / А.С. Агапова, Т.Г. Сарачева // *Российская археология. – 1997. – № 1. – С. 99 – 108.*
4. Сабурова, М.А. Женский головной убор у славян (по материалам Вологодской экспедиции) / М.А. Сабурова // *Советская археология. – 1974. – № 2. – С. 85 – 97.*
5. Спицын, А.А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным / А.А. Спицын // *Журнал М-во народ. просвещения. – СПб.: Тип. “В.С. Балашев и Ко”, 1899. – С. 301 – 340.*
6. Арциховский, А.В. Курганы вятичей / А.В. Арциховский. – М.: Изд-во РАНИОН, 1930. – 202 с.
7. Левашева, В.П. Височные кольца / В.П. Левашева // *Труды ГИМ. – М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43: Очерки по истории русской деревни (X – XIII вв.). – С. 207 – 247.*
8. Тарасаў, С.В. Полацк IX – XVII стст.: Гісторыя і тапаграфія. – Мінск: Беларус. навука, 1998. – 183 с.
9. Седова, М.В. Украшения из меди и сплавов / М.В. Седова // *Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1997. – С. 63 – 78.*
10. Рябцева, С.С. Древнерусский ювелирный убор (основные тенденции формирования) / С.С. Рябцева. – СПб: Нестор-История, 2005. – 384 с.
11. Седов, В.В. Водь / В.В. Седов // *Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1987. – С. 34 – 42.*
12. Седов, В.В. Этнический состав населения северо-западных земель Великого Новгорода (IX – XIV вв.) / В.В. Седов // *Советская археология. – 1953. – Т. XVIII. – С. 120 – 229.*
13. Седова, М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода (X – XV вв.) / М.В. Седова. – М.: Наука, 1981. – 194 с.

14. Кольчатов, В.А. Височные кольца Водской земли / А.В. Кольчатов // Новое в археологии СССР и Финляндии. – Л.: Наука, 1984. – С. 167 – 176.
15. Штыхов, Г.В. Древний Полоцк IX – XIII вв. / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1975. – 136 с.
16. Равдина, Т.В. Типология и хронология лопастных височных колец / Т.В. Равдина // Славяне и Русь. – М.: Наука, 1968. – С. 136 – 142.
17. Дучыц, Л.У. Касцюм жыхароў Беларусі X – XIII стст. (паводле археалагічных звестак) / Л.У. Дучыц. – Мінск: Навука і тэхніка, 1995. – 80 с.
18. Козлова, А.В. Металлические украшения и предметы быта восточной традиции X – XV веков из раскопок в Пскове / А.В. Козлова // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Псков: Ин-т археологии РАН, 2007. – С. 125 – 143.
19. Svetikas, E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab. – XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais. T. 1 / E. Svetikas. – Vilnius: Diemedžio leidykla, 2009. – 659 p.
20. Дучыц, Л.У. Завушніцы / Л.У. Дучыц // Археалогія Беларусі: энцыкл.: у 2 т. Т. 1. А – К; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – С. 347 – 348.
21. Чараўко, В.У. Праблема датавання познесярэднявечных грунтовых пахаванняў на курганна-жальнічным могілніку каля в. Бірулі Докшыцкага раёна (па матэрыялах даследаванняў 2011 г.) / В.У. Чараўко // Полацкі музейны штогоднік: зб. навук. арт. за 2011 г.) / уклад. Т.А. Джумантаева, І.П. Воднева, С.В. Нікалаева. – Полацк: НППКМЗ, 2012. – С. 356 – 362.
22. Голубева, Л.А. Амулеты / Л.А. Голубева // Древняя Русь. Быт и культура. – М.: Наука, 1997. – С. 153 – 166.
23. Покровская, Л.В. Ювелирные украшения Людина конца: систематизация и топография / Л.В. Покровская // Новгородские археологические чтения-3. – Великий Новгород: Новгор. гос. объедин. музей-заповедник, 2011. – С. 255 – 269.
24. Даркевич, В.П. Древняя столица Рязанской земли: XI – XIII вв. / В.П. Даркевич, Г.В. Борисевич. – М.: Кругъ, 1995. – 448 с.
25. Алексеев, Л.В. Полоцкая земля (очерк истории Северной Белоруссии) в IX – XIII вв. / Л.В. Алексеев. – М.: Наука, 1966. – 296 с.
26. Корзухина, Г.Ф. Русские клады IX – XIII вв. / Г.Ф. Корзухина. – М.-Л.: Акад. наук СССР, 1954. – 157 с.
27. Пінчук, Н.С. Раслінны, зааморфны і антрапаморфны матывы ў дэкоры металічных упрыгажэнняў X – XIII стст. на беларускіх землях / Н.С. Пінчук // БГЧ. – 2010. – № 9. – С. 31 – 37.
28. Бубенько, Т.С. Средневековый Витебск: Посад – Нижний замок (X – первая половина XIV в.) / Т.С. Бубенько. – Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2004. – 276 с.
29. Лавыш, К.А. Художественные связи средневекового Полоцка со странами восточно-византийского мира / К.А. Лавыш // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы V міжнар. навук. канф., Полацк, 24 – 25 кастр. 2007 г. – Полацк: НППКМЗ, 2009. – С. 103 – 111.
30. Хвоцинская, Н.В. Об этнической атрибуции подвесок с изображением головок быка / Н.В. Хвоцинская // Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары. – СПб.: ИПК “Вести”, 2000. – С. 246 – 253.
31. Дучыц, Л.У. Падвескі / Л.У. Дучыц, Э.М. Зайкоўскі // Археалогія Беларусі: энцыкл.: у 2 т. Т. 2: Л – Я; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – С. 153 – 154.
32. Зайкоўскі, Э.М. Яшчэ раз да пытання пра падвескі з выявай галавы буйной рагатай жывёлы / Э.М. Зайкоўскі // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 2008. – Вып. 23. – С. 168 – 178.
33. Успенская, А.В. Нагрудные и поясные привески / А.В. Успенская // Труды ГИМ. – М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43: Очерки по истории русской деревни (X – XIII вв.). – С. 88 – 132.
34. Томашевич, И.В. Языческие привески в виде миниатюрных хозяйственно-бытовых предметов с территории Беларуси / И.В. Томашевич // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск: Беларус. навука, 2008. – Вып. 15. – С. 287 – 289.
35. Поветкин, В.И. Бубенчики-звонцы в древнем Новгороде (применение, способы производства, типология и хронология) / В.И. Поветкин // Российская археология. – 2009. – № 2. – С. 79 – 92.
36. Мальм, В.А. Привески-бубенчики / В.А. Мальм, М.В. Фехнер // Труды ГИМ. – М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43: Очерки по истории русской деревни (X – XIII вв.). – С. 133 – 148.
37. Дучыц, Л.У. Маскавічы / Л.У. Дучыц // Полоцкий летописец. – 1993. – № 1(20). – С. 13 – 18.
38. Зверуго, Я.Г. Древний Волковыск (X – XIV вв.) / Я.Г. Зверуго. – Минск: Наука и техника, 1975. – 144 с.
39. Покровская, Л.В. Финно-угорские украшения в Новгороде XIII века / Л.В. Покровская // Русь в XIII веке: Древности тёмного времени; отв. ред. Н.А. Макаров, А.В. Чернецов. – М.: Наука, 2003. – С. 304 – 314.
40. Покровская, Л.В. Украшения с Людина конца (Находки Троицкого раскопа) / Л.В. Покровская // Родина. – 2009. – № 9. – С. 75 – 78.
41. Покровская, Л.В. Новгородские одежные булавки (X – XIII вв.) / Л.В. Покровская // Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Д.А. Авдусина). – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – С. 175 – 181.

42. Башков, А.А. Христианские древности Беларуси конца X – XIV вв. (предметы христианского культа индивидуального использования) / А.А. Башков. – Минск: И.П. Логвинов, 2011. – 194 с.
43. Мусин, А.Е. Христианизация Новгородской земли в IX – XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности / А.Е. Мусин. – СПб.: Центр “Петербургское Востоковедение”, 2002. – 272 с.
44. Седов, В.В. Эсты / В.В. Седов // Финно-угры и балты в эпоху средневековья. – М.: Наука, 1987. – С. 13 – 23.
45. Гуревич, Ф.Д. Древний Новогрудок (посад – окольный город) / Ф.Д. Гуревич. – Л.: Наука, 1981. – 160 с.
46. Штыхов, Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В. Штыхов. – Минск: Наука и техника, 1978. – 168 с.
47. Клімаў, М.В. Асобныя аспекты развіцця паўночнай часткі Вялікага пасада г. Полацка (па выніках археалагічных даследаванняў 2009 г. на вул. Ф. Скарыны) / М.В. Клімаў // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: у 2 ч. Ч. 1. – Наваполацк: ПДУ, 2011. – С. 55 – 64.
48. Люцинский могильник // Материалы по археологии России. – СПб.: Тип. Главного Управления Уделов, 1893. – № 14: Древности Северо-Западного края. Т. 1. Вып. 2. – 124 с.
49. Тарасаў, С.В. Справаздача аб археалагічных даследах у Полацку і полацкай акрузе ў 1993 г. / С.В. Тарасаў // ААНД ДНУ “Інстытут гісторыі” НАН Беларусі. – № 1496.
50. Рябинин, Е.А. Языческие привески-амулеты Древней Руси / Е.А. Рябинин // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 55 – 58.
51. Мальм, В.А. Подковообразные и кольцевидные застёжки-фибулы / В.А. Мальм // Труды ГИМ. – М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43: Очерки по истории русской деревни (X – XIII вв.). – С. 149 – 190.
52. Авдусина, С.А. Подковообразные фибулы Гнёздова / С.А. Авдусина, Н.В. Ениосова // Труды ГИМ. – М.: ГИМ, 2001. – Вып. 124: Гнёздово. 125 лет исследования памятника. – С. 93 – 101.
53. Гора, З.Я. Типология кольцевидных фибул средневековой Латвии в археологическом материале / З.Я. Гора // Гістарычна-археалагічны зборнік. – Мінск: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 1995. – Вып. 6. – С. 183 – 188.
54. Магалінскі, І.У. Вытворчыя ювелірныя комплексы старажытнага Полацка (X – XVII стст.) / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. – Мінск: Беларус. навука, 2011. – Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка). – С. 115 – 121.
55. Дучыц, Л.У. Пярсцёнак / Л.У. Дучыц, В.М. Ляўко // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя: у 2 т. Т. 2: Л – Я; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – С. 237.
56. Сарачева, Т.Г. Металлические перстни Днепровского Левобережья (конец IX – первая половина XIII в.) / Т.Г. Сарачева // История и эволюция древних вещей: сб. ст. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1994. – С. 85 – 99.
57. Михайлик, Л.П. Металлические перстни X – первой половины XIII века из Киева (хронология, типология) / Л.П. Михайлик // Российская археология. – 2006. – № 3. – С. 52 – 62.
58. Недошивина, В.Г. Перстни / В.Г. Недошивина // Труды ГИМ. – М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43: Очерки по истории русской деревни (X – XIII вв.). – С. 65 – 87.
59. Лысенко, П.Ф. Берестье / П.Ф. Лысенко. – Минск: Наука и техника, 1985. – 399 с.
60. Дучыц, Л.У. Браслаўскае Паазер’е IX – XIV стст. / Л.У. Дучыц. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 120 с.
61. Булкин, В.А. Отчёт об археологических исследованиях Софийского собора и прилегающей к нему территории в 1978 г. / В.А. Булкин // ААНД ДНУ “Інстытут гісторыі” НАН Беларусі. – № 594.
62. Магалінскі, І.У. Ліцейныя формы і тыглі для плаўкі каляровых металаў з тэрыторыі Полацка X – XVII стст. / І.У. Магалінскі // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. Вып. 21: Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка). – Мінск: Беларус. навука, 2011. – С. 184 – 193.
63. Седова, М.В. Суздаль в X – XV веках / М.В. Седова. – М.: Информ.-издат. агентство «Русский мир», 1997. – 320 с.
64. Седова, М.В. Ярополч Залесский / М.В. Седова. – М.: Наука, 1978. – 157 с.
65. Седова, М.В. Перстни-печати XV – XVII стст. из Суздаля / М.В. Седова, Н.М. Курганова // Историческая археология. Традиции и перспективы (к 80-летию со дня рождения Д.А. Авдусина). – М.: Памятники исторической мысли, 1998. – С. 231 – 236.
66. Сагановіч, Г.М. Справаздача аб правядзенні археалагічных даследаванняў у г. Полацку ў жніўні 1986 г. / Г.М. Сагановіч // ААНД ДНУ “Інстытут гісторыі” НАН Беларусі. – № 975.
67. Заяц, Ю.А. Бранзалет / Ю.А. Заяц, С.Я. Рассадзін, Т.С. Скрыпчанка // Археалогія Беларусі: энцыкл.: у 2 т. Т. 1: А – К; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2009. – С. 115.
68. Левашева, В.П. Браслеты / В.П. Левашёва // Труды ГИМ. – М.: Советская Россия, 1967. – Вып. 43: Очерки по истории русской деревни (X – XIII вв.). – С. 7 – 39.

69. Салаўёў, А.А. Да вынікаў археалагічных даследаванняў на вуліцы і завулках Ф. Міронавай у 2005 – 2006 гг. / А.А. Салаўёў // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў: у 2 ч. Ч. 1. – Наваполацк: ПДУ, 2011. – С. 114 – 124.
70. Шноре, Э.Д. Асотское городище / Э.Д. Шноре // Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР. Т. II. – Рига: Акад. наук Латвийской ССР, 1961. – С. 5 – 167.
71. Бубенька, Т.С. Ювелірныя ўпрыгожванні Віцебска X – XIV стст. (па матэрыялах даследаванняў Ніжняга замка) / Т.С. Бубенька // 3 глыбі вякоў. Наш край: Гісторыка-культуралагічны зб. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – С. 110 – 131.
72. Дук, Д.У. Рэчавы комплекс з раскопак на Запалоцкім пасадзе старажытнага Полацка ў 2004 і 2006 гадах / Д.У. Дук // Acta archaeologica Albaruthenica. Vol. V (Вып. 5); уклад. М.А. Плавінскі, В.М. Сідаровіч. – Мінск: І.П. Логвінаў, 2009. – С. 19 – 45.
73. Тарасаў, С.В. Полацкая ювелірная вытворчасць / С.В. Тарасаў // Археалогія Беларусі: энцыкл.: у 2 т. Т. 2: Л – Я; рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. – С. 205 – 206.
74. Рэчавы інвентар / Я.Г. Звяруга // Археалогія Беларусі: у 4 т. Т. 3: Сярэднявекавы перыяд (IX – XIII стст.) / Я.Г. Звяруга [і інш.]; навук. рэд. П.Ф. Лысенка. – Мінск: Беларус. навука, 2000. – С. 370 – 423.
75. Загорюльский, Э.М. Вишинский замок XII – XIII вв. / Э.М. Загорюльский. – Минск: БГУ, 2004. – 159 с.
76. Сергеева, З.М. К изучению культурно-экономических связей западнорусских земель с Прибалтикой (по находкам звериноголовых браслетов) / З.М. Сергеева // КСИА. – М.: Наука, 1982. – Вып. 164: славяно-русская археология. – С. 30 – 35.
77. Тарасаў, С.В. Курганны могільнік каля в. Дзмітраўшчына Полацкага раёна / С.В. Тарасаў, Л.У. Дучыц, Г.М. Семянчук // Гістарычна-археалагічны зб. – Мінск: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 1995. – Вып. 6. – С. 230 – 241.
78. Магалінскі, І.У. Шпількі “пус епі” з тэрыторыі Полацка: класіфікацыя, храналогія і праблема паходжання / І.У. Магалінскі // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждyscyплінарных даследаванняў: у 2 ч. Ч. 1. – Наваполацк: ПДУ, 2011. – С. 78 – 83.
79. Бекціннееў, Ш.І. Некаторыя элементы адзення насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў X – XIV стст. / Ш.І. Бекціннееў // Весці АН БССР. Серыя грамад. навук. – 1990. – № 4. – С. 93 – 99.
80. Захаров, С.Д. Древнерусский город Белоозеро / С.Д. Захаров. – М.: Индрик, 2004. – 592 с.
81. Белорыбкин, Г.Н. Золотаревское поселение / Г.Н. Белорыбкин. – СПб. – Пенза: Изд-во ПГПУ, 2001. – 200 с.
82. Лесман, Ю.М. Хронология ювелирных изделий Новгорода (X – XIV стст.) / Ю.М. Лесман // Материалы по археологии Новгорода. – М.: Новгород. археолог. экспедиция, 1988. – Ч. 1. – С. 29 – 98.
83. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на аб’екце “Узвядзенне помніка героям вайны 1812 г.” у г. Полацку ў 2009 г. / Д.У. Дук // ААНД ДНУ “Інстытут гісторыі” НАН Беларусі. – № 2647.
84. Дук, Д.У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на тэрыторыі Запалоцкага пасада г. Полацка ў 2010 г. / Д.У. Дук // ААНД ДНУ “Інстытут гісторыі” НАН Беларусі (на зацвярджэнні ў палявым камітэце).
85. Хвошинская, Н.В. Финны на западе Новгородской земли (по материалам могильника Залахтовье) / Н.В. Хвошинская. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 290 с.

Пастыніў 15.06.2012

THE JEWELRY FROM THE TERRITORY OF ANCIENT POLOTSK (X – XVII CENTURIES)

I. MAHALINSKI

In this article the author shows main conclusions about the study of the jewelry that were found on the territory of Polotsk during X – XVII centuries. The author refers these products to 2 chronological groups – the end of X – XIII/XIV centuries and XIV – XVII centuries. Among these jewelry there are products that were made under the influence of other ethnic technological traditions, imported products, and the jewelry of local production.